

Retoryka zreinterpretowana

Rhetoric reinterpreted

13 (1) 2026

ISSUE EDITOR: EWA MODRZEJEWSKA

REAKCJE / REACTIONS

JAKUB Z. LICHAŃSKI

PROFESOR EMERITUS, UNIWERSYTET WARSZAWSKI, POLSKA

<https://orcid.org/0000-0002-1943-5069>zjlchan@uw.edu.pl

Czy kultura może obejść się bez retoryki?

Can culture exist without rhetoric?

Abstract

Problem postawiony w tytule wydaje się zarazem pozorny i bardzo istotny. Jego rozwiązanie zależy od tego, jak będziemy rozumieć terminy: *kultura* oraz *retoryka*. Zaproponowane w niniejszym studium definiowanie obu terminów nie jest, w pierwszej chwili, oczywiste. Retorykę rozumieć trzeba za Kwintylianiem następująco: *Rhetorice est inveniendi recte et disponendi et eloquendi cum firma memoria et cum dignitate actionis scientia*; kultura zaś ma charakter kumulatywny i postrzegać ją trzeba jako informacje uzyskane od innych osób poprzez mechanizmy transmisji społecznej, takie jak naśladownictwo, nauczanie lub język. W tej sytuacji właśnie retoryka ma narzędzia do wspomnianej transmisji społecznej. Zarówno naśladownictwo (*imitatio*), jak i nauczanie i oraz język, to narzędzia retoryki (*téchne rhētorikē*). Przy takim rozumieniu obu terminów – kultura oraz retoryka – okazuje się, że ta ostatnia jest dla kultury wręcz niezbędna. Artykuł jest zatem dowodem tej hipotezy.

The problem posed in the title appears both evident and fundamental. Its resolution depends on how the terms *culture* and *rhetoric* are understood. The definitions adopted in this study are not immediately obvious. Rhetoric is understood here following Quintilian's definition: *Rhetorice est inveniendi recte et disponendi et eloquendi cum firma memoria et cum dignitate actionis scientia*. Culture, by contrast, is cumulative and may be described as information acquired from others through mechanisms of social transmission such as imitation, teaching, or language. Within this framework, rhetoric supplies the tools that make such transmission possible. These include imitation (*imitatio*), teaching, and language, all of which are closely connected with rhetoric (*téchne rhētorikē*). When the two concepts are understood in this way, rhetoric emerges as indispensable to culture. The present article aims to substantiate this claim.

Key words

retoryka, kultura, M.F. Kwintyliian, Philodemos, Martin Borrhaus, Józef I.M. Bocheński, OP, Alex Mesoudi, R.E. Volkmann
rhetoric, culture, M.F. Quintilian, Philodemos, Martin Borrhaus, Józef I.M. Bocheński, OP, Wolfram Ax, Alex Mesoudi, R.E. Volkmann

License

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 international (CC BY 4.0).
The content of the license is available at <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

JAKUB Z. LICHAŃSKI

PROFESOR EMERITUS, UNIWERSYTET WARSZAWSKI, POLSKA

<https://orcid.org/0000-0002-1943-5069>

zjlichan@uw.edu.pl

Czy kultura może obejść się bez retoryki?

Nie można być wielkim pisarzem, jeśli się nie zna dobrze retoryki.
Guillaume Tardif, *Grammaticae, eloquentiae et rhetoricae
artis compendium* (1484, k.A1r).

Retoryka jest jedyną bronią, jaką dysponuje demokracja przeciw demagogii.
Richard E. Volkmann, *Wprowadzenie do retoryki Greków i Rzymian* (1993, 61).

Najpierw zrozum, dlaczego chcesz, by studenci uczyli się tego przedmiotu,
i czego chcesz, żeby się dowiedzieli, a metoda ta będzie mniej
lub bardziej zgodna ze zdrowym rozsądkiem.
Richard P. Feynman, *Sześć łatwych kawałków. Podstawy fizyki
wyjaśnione przez jej...nauczyciela* (2022, 37).

1. *Ab auctore: rhetorica et eius effectus in culturam*

Problem postawiony w tytule niniejszego artykułu wydaje się pozorny, bowiem jednym z najważniejszych narzędzi dla kultury jest właśnie retoryka (Booth 2004; Fumaroli 1999; Lichański 2017b). Oczywiście musimy pamiętać, że w odniesieniu do obu pojęć nie ma zgody na ich jednoznaczne definicje. Wskażę tylko dwa przykłady. Jeśli chodzi o retorykę, we wciąż nie tracącym na ważności studium Leonharda von Spengla opublikowanych jest ponad 50 określeń retoryki z czasów antycznych (1863, 481–526). Jeśli zaś chodzi o drugie pojęcie – to (przy wszystkich zastrzeżeniach do wiarygodności źródeł) przegląd bibliografii podanej w hasłach „Kultura” i „Culture” w Wikipedii (<https://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura>, [2025-10-24]; <https://en.wikipedia.org/wiki/Culture>, [2025-10-24]) wskazuje na szaloną komplikację w rozumieniu pojęcia.

Nie wolno też zapominać, że sama retoryka w swym klasycznym ujęciu, jest obecnie raczej spychana na margines choćby w wyniku badań językoznawczych, szczególnie jeśli przywołać lingwistykę tekstu. Także kwestie pedagogiki, dla której retoryka jako narzędzie w edukacji, nie jest już ważna, a jeśli jest przywoływana, to raczej jako zbiór chwytów stylistycznych, oraz jako propedeutika oratorstwa.

W tej sytuacji pytanie o rolę retoryki w kulturze wydaje się warte stawiania. O ile była ona bezdyskusyjna w ujęciu historycznym, czyli do schyłku wieku XIX, to w odniesieniu do stuleci XX i XXI rola ta wydaje się całkowicie marginalna. Niemniej warto odnotować, że w systemach szkolnictwa działają takie programy, jak Writing Across the Curriculum (WAC, zob. https://en.wikipedia.org/wiki/Writing_across_the_curriculum, [2025-10-24]), co może wskazywać, że jednak mamy do czynienia ze swoistym renesansem retoryki. Jej rola w kulturze, szczególnie w edukacji, która jest jednym z mechanizmów transmisji społecznej przekazywania informacji, jest wciąż ważką.

Czy zatem co najmniej opatrzone sporym ryzykiem popełnienia błędu jest zdanie kategoryczne, którym otworzyłem niniejsze rozważania? Jak sądzę, hipoteza badawcza, że retoryka jest wręcz niezbędna dla kultury traktowanej jako jeden z najważniejszych mechanizmów transmisji społecznej w pozyskiwaniu informacji w takich obszarach, jak: naśladownictwo, nauczanie czy wreszcie język, da się obronić¹. Tekst *Czy kultura może obejść się bez retoryki* jest próbą pokazania, że jednak hipoteza: *retoryka to jedno z najważniejszych narzędzi dla kultury* jest tezą.

2. *Introductio*

Problem postawiony w tytule wydaje się zarazem pozorny i bardzo istotny. Sprowadza się on do rozumienia terminów: *kultura* oraz *retoryka*, a ściślej – od tego, jak będziemy się nimi posługiwać oraz jakie desygnaty nimi określamy. Zaproponowane w niniejszym studium ich definiowanie nie jest, w pierwszej chwili, oczywiste. Wstępnie **retorykę** (Spengel 1863, 481–526; Lichański 2007, I.20-25, 59–87) rozumieć będę za Kwintylianiem następująco: *Rhetorice est inveniendi recte et disponendi et eloquendi cum firma memoria et cum dignitate actionis scientia* (V.10.54). To rozumienie powtórzy zresztą Filodemos: [...] *najpierw należy starannie obmyślić treść i dobrać słowa, które nie są dla niej niestosowne, a w końcowej fazie trzeba dodać piękną oprawę stylistyczną i zaopatrzyć dzieło w to, co czyni je przyjemnym* (2002, NK).

Większy kłopot sprawia **kultura**, bowiem, po pierwsze, **ma** ona **charakter kumulatywny** (Mesoudi 2011a, 5; podkr. – JZL)², a, po drugie, postrzegać ją trzeba jako *informacje uzyskane od innych osób poprzez mechanizmy transmisji społecznej, takie jak naśladownictwo, nauczanie lub język* (Mesoudi 2011, 1; podkr. – JZL). W tej sytuacji właśnie retoryka ma narzędzia do wspomnianej *transmisji społecznej*. Zarówno naśladownictwo (*imitatio*), jak i nauczanie oraz język, to

1. Tom *Antyk i współczesność...* (Mielcarski 2018) pokazuje dowodnie siłę recepcji filozofii antycznej, w tym retoryki, w myśli współczesnej. Z kolei *Retoryka klasyczna i retoryka współczesna...* (Mielcarski 2017), pokazuje wpływ retoryki na kulturę (zob. również *Retoryka i krytyka retoryczna* 2012; Dziekoński 2023; Horner 1990).

2. Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie tłumaczenia – Jakub Z. Lichański.

narzędzia, którymi posługuje się retoryka (*téchne rhetoriké*) (Cornificius, *passim*; Volkmann 1874; Lichański 2018, 81–105; Lichański 2025, 3987–3997). Przy takim rozumieniu obu terminów – *kultura* oraz *retoryka* – okazuje się, że ta ostatnia jest dla kultury wręcz niezbędna. Artykuł jest dowodem tej hipotezy.

3. *Problema praesentandum*

Zacząć warto od przypomnienia opinii Martina Borrhausa³, który tak interpretuje początek *Retoryki* Arystotelesa: ‘*Ἡ ρητορικὴ ἐστὶν ἀντίστροφος τῇ διαλεκτικῇ* [...] *Ars rhetorica dialecticae tanquam ex altera parte respondent* [...] czyli *Sztuka retoryki odpowiada dialektyce jakby z drugiej strony* (Borrhaus 1551, k.A1r).

W ten sposób Borrhaus wiąże retorykę z umiejętnością zadawania pytań oraz interpretacji, a też argumentacji i w tym sensie jest ona także częścią logiki (ściśle *Organonu* Arystotelesa; w jego skład wchodzi *Kategorie, O interpretacji, O dowodach sofistycznych, Analityki I i II, Topiki*). Ta kwestia jest o tyle istotna, że greckie określenie – *antistrofos* – wskazuje na co najmniej dwojaką naturę retoryki jako nauki. Oto jest ona podobna do dialektyki, a zarazem jest tylko, jej odpowiednikiem. Retoryka, jak po wielu wiekach zauważyła Sonja K. Foss, mówi zarazem coś ważnego o przedmiocie mowy (i dalej o jej konstrukcji itd.), ale też i samym mówcy oraz jego słuchaczach (Foss 1989, 191–196).

Pewne kwestie związane z retoryką definitywnie się wyjaśniły, gdy ukazały się prace Wolframa Axa (Ax 2000; Lichański 2008, 247–256). Uświadomił on, że język musimy rozpatrywać jako *lexis* oraz *dianoia*, czyli poziom gramatyki, która mówi tylko, jak zbudować poprawną, tj. zrozumiałą dla wszystkich użytkowników danego języka, wypowiedź (poziom *lexis*); oraz poziom właśnie retoryki (poetyka pełni dla niej funkcje „usługowe”), która zajmuje się kształtowaniem myśli, którą, korzystając z reguł gramatyki (wraz z składnią), pragniemy w naszej wypowiedzi przedstawić (poziom *dianoia*). Notabene zwracali na to uwagę m.in. Stefania Skwarczyńska (1954, 2. 324–397) (w perspektywie nauki o literaturze), a także Leon Zawadowski (1966, 145–148) (w perspektywie lingwistycznej), że o innych badaczach teraz nie wspomnę.

Tak rozumiana retoryka jest dla kultury podstawowym narzędziem dla uzyskiwania informacji.

4. *Quomodo conceptus intellegere*

Jasne jest zatem, jak rozumiem tytułowe pojęcia. Powtórzmy, że kultura to: [...] *informacje uzyskane od innych osób poprzez mechanizmy transmisji społecznej, takie jak naśladownictwo, nauczanie lub język* (Mesoudi 2011, 1; podkr. – JZL).

3. Opis studium Borrhausa w: Lichański 2007, 32, 94–96.

Co więcej kultura posiada cechę „kumulatywności” (Mesoudi 2011a, 5); oznacza to, że przeszłe rozwiązania wpływają na nasze współczesne postrzeganie zjawisk kultury (Booth 2004; Fumaroli 1999; Lichański 2017b). Oznacza to także, że w pewnym sensie wciąż wykorzystujemy dawne rozwiązania, dostosowując je tylko do zmiennych okoliczności czyli perystaz. Uwagi te pokrywają się z rozważaniami Józefa Bocheńskiego na temat kultury (2024, 136–151). Powiada on:

Kultura jest definiowana jako całość wszystkich rzeczy, które człowiek jako człowiek dodaje do natury. [...] Kultura może być zewnętrzna lub wewnętrzna. [...] Stąd kultura zewnętrzna ma trzy części: religię, życie społeczne i technikę. Kultura zaś wewnętrzna dotyczy ciała lub duszy. Jeśli tego pierwszego, jest to kultura fizyczna, „sport”, kosmetyka etc. Jeśli tego drugiego, udoskonalą albo intelekt, albo wolę, albo uczucia. Kultura udoskonalająca intelekt to nauka, udoskonalająca wolę to moralność, udoskonalająca uczucia to częściowo moralność, częściowo sztuka piękna (2024, 137).

A zatem oba te określenia dopełniają się.

Natomiast retorykę powinniśmy postrzegać – rozwinę wcześniej podane definicje antyczne – w sposób następujący:

Retoryka jest systemem formalnym, w którym określone są reguły konstruowania, analizowania, *resp.* wypowiedzienia nieskończonej liczby poprawnych tekstów zbudowanych ze skończonej liczby poprawnych zdań, *resp.* periodów, przy czym i zdania, *resp.* periody, i teksty, są: uporządkowane inwencyjnie, dyspozycyjnie i elokucyjnie, a uporządkowanie to służy przedstawieniu w naoczności określonych idei i odwołuje się do określonych wartości. Zarówno uporządkowanie tekstów, jak i przedstawienie określonych idei oraz odwołanie do określonych wartości są wynikiem aktów intencjonalnych autora (Lichański 2007, I.80).

Wiązać to można ze wspomnianymi wcześniej uwagami zarówno Stefanii Skwarczyńskiej (1954, 324–397), jak i Leona Zawadowskiego (1966, 145–148). Jednak trzeba tu przypomnieć istotne zastrzeżenie Filodemos (2006, II.1–3), że retoryka w pełni może być stosowana tylko w obrębie literatury (Asper 2019, 655–674). Natomiast w prawie i życiu społecznym zasadą ma być dążenie do prawdy (Philodemus, 2006, II.4). Dodałbym tu także filozofię i nauki, co jest zgodne z uwagami Bocheńskiego (2024, 96): *celem filozofowania jest uzyskanie prawdy dla niej samej*. Ta sama zasada dotyczy nauki.

5. *Conclusiones praeliminares*

Wnioski zatem są dość oczywiste: oto przy takim rozumieniu kultury, jak przedstawiłem, retoryka jest wręcz niezbędnym dla niej narzędziem. Zarówno w zakresie przekazywania informacji, jako że jest narzędziem transmisji społecznej. Ważkim elementem owej transmisji jest, w obrębie narzędzi retoryki, topika (Curtius 1997; Emrich 1977, 235–263; Wagner 2009; Ostheeren et al. 2009).

To dzięki topice powracają wciąż pewne motywy, które zapewniają ciągłość w sposobie postrzegania np. relacji międzyludzkich; co więcej są one elementami argumentacji. Ale są one, wraz z tropami i figurami, także elementami zarówno ciągłości, jak i naśladownictwa, a poprzez nauczanie i język są wciąż utrwalane (Berger 1987; Booth 1983; Classen 1988; Collingwood 1937; Göttert 1991).

Co więcej – retoryka jako ważne narzędzie filologii oraz hermeneutyki – pomaga w utrwalaniu pewnych sposobów postrzegania świata i jego interpretacji (Boeckh 1877; Korbut 1924; Lichański 2025, 3957–3997; Lonergan 1976; Mantzavinos 2005; Rožděstvenskij 1979; Senegačnik 2021, 103–125; Skwarczyńska 1948; Turner 2014). Wreszcie badania tradycji wskazały na konieczność podmiotowego jej postrzegania (Szacki 1971).

6. *Disputatio*

Wobec przedstawionej koncepcji można jednak wskazać pewne wątpliwości. Przede wszystkim wiązać je można ze zmianami, jakie zaszły w postrzeganiu języka (Kurkowska, Weinsberg 1979) i wszelkimi konsekwencjami, jakie rozwój badań nad językiem przyniósł. Także rozwój fenomenologii wprowadził pewne zasadnicze innowacje w spojrzeniu na dzieło sztuki literackiej (Ingarden 1960; Lichański 2017a) czy szerzej kulturę (Stein 2016, 363–366nn). Już te zmiany, że o innych nie wspomnę, jak choćby lingwistyka tekstu, czy badania nad kulturą nie tylko w kręgu fenomenologów, powodują zasadniczą wątpliwość, czy retoryka jest dobrym narzędziem dla badań nad kulturą.

Jednak można tu wskazać, że problematyka, szczególnie związana z rozwojem językoznawstwa, nie przeczy wcześniej powiedzianemu. Po prostu podejścia, jakie proponuje zwłaszcza językoznawstwo strukturalne, a także badania fenomenologiczne, można uznać za komplementarne w stosunku do ujęcia, jakie proponuje retoryka wraz z hermeneutyką oraz ogólnymi zasadami filologii (Boeckh 1877; Lichański 2025, 3957–3997; Mantzavinos 2005; Senegačnik 2021, 103–125). Ta sama uwaga może być odniesiona do badań nad kulturą, bowiem w ujęciu fenomenologicznym problem wartości, który jest ściśle związany z problematyką kultury, wiązać można z wcześniej przytaczaną uwagą Bocheńskiego. Bardzo zbliżona jest opinia zawarta w słowniku André Lalande’a:

[Kultura] bardziej ogólnie i zazwyczaj: Charakter osoby wykształconej, która dzięki temu nauczaniu rozwinęła swój zmysł krytyczny i osąd: edukacja, która ma na celu ukształtowanie tego charakteru. [...] Kultura, a następnie jej uzupełnienie [kultura pamięci, kultura umysłu] (1972, 199–200).

Także ujęcia kultury, jakie proponują m.in. *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (<https://plato.stanford.edu/> [2024-09-30]) a także Burkhardt Dücker (1998) i Ivo

Strecker (1998) wskazują, że różne definicje tego pojęcia dadzą się pogodzić z zasadami *téchne rhetoriké*. Jak sądzę także zacytowana jako motto opinia Richarda P. Feynmana wskazuje dobitnie na rolę nie tylko edukacji, ale i krytycznego myślenia, jakie winno jej towarzyszyć. A *téchne rhetoriké* dzięki narzędziom, które są na etapach *inventio* i *dispositio* pomagają znaleźć odpowiedzi na pytania, jakie postawił przed nauczycielem *resp.* edukacją Feynman.

7. Conclusiones

Konkluzja jest zatem oczywista – hipoteza, że retoryka jest niezbędna w badaniach nad kulturą została obroniona i może być uznana za tezę. Co więcej – kultura nie może obejść się bez retoryki, ale postrzeganej w jej klasycznej postaci jako *téchne rhetoriké*. Szczególnie, jeśli będziemy pamiętać o jej ważkich interpretacjach choćby tych, jakie zaproponował Martin Borrhaus (1551). Warto też odwołać się do mott, którymi otworzyłem niniejsze rozważania. Guillaume Tardif przypomniał tylko, że retoryka jest niezbędna, gdy chce się przygotować dowolny tekst (określenie *pisarz* trzeba rozumieć szerzej). Natomiast Richard Emil Volkmann wskazał retorykę jako narzędzie służące do poprawnego tj. zgodnego z zasadą Immanuela Kanta kształtowania życia społecznego: *Postępuj tak, byś człowieczeństwa [osoby ludzkiej – dop. JZL] tak w twej osobie, jak też w osobie każdego innego używał zawsze zarazem jako celu, nigdy tylko jako środka* (1953, 62). W obu wypadkach retoryka okazuje się niezbędna dla kultury; co zresztą podkreśla także uwaga Richarda P. Feynmana. I pamiętajmy o ostrzeżeniu zarówno Sokratesa, jak i Chrystusa, że w swych wypowiedziach potracających o ważne sprawy mamy dążyć do odkrywania prawdy, a nie zabawiać się sztuczkami oratorskimi, co podkreśla zarówno Platon (1990 II.382e; V.454a; VII.533d), jak i *Didachè* (2025, II.4-5).

Bibliografia

- Asper, Markus.** 2019. *Rhetorik als Literatur. Streifzüge durch Handbücher.* W *Handbuch antike Rhetorik*, red. Michael Erler, Christian Tornau. 655-674, Berlin: de Gruyter.
- Ax, Wolfram.** 2000. *Lexis und Logos. Studien zur antiken Grammatik und Rhetorik*, Stuttgart: F. Steiner Vlg.
- Berger, Klaus.** 1987. *Einführung in die Formgeschichte*, Tübingen: Francke.
- Bocheński, Józef Innocenty Maria, OP.** 2024. *Wykłady z metodologii ogólnej* (Rzym, 1934-1935), tom 1, wydanie łańskie-polskie, opr., wpraw. Dariusz Radziechowski, tł. A. Marczevska, Dariusz Radziechowski, Kraków: Wydawnictwo Wolski.
- Boeckh, August.** 1877. *Encyclopadie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*, Leipzig: Teubner.
- Booth, Wayne C.** 1983. *The Rhetoric of Fiction*, ed. 2, Chicago: University of Chicago Press.

- Booth, Wayne C.** 2004. *The Rhetoric of Rhetoric. The Quest for Effective Communication*, Malden: Blackwell Publishing.
- Borrhaus, Martin.** 1551. *Martini Borrhai Stugardiani in tres Aristotelis de arte dicendi libros commentaria. Hermolai Barbari, eorundem versio, cum Graeco textu capitibus suis distincto...*, Basileae: ex off. I. Oporini.
- Classen, Carl Joachim.** 1988. „Ars Rhetorica: l’essence, possibilities, Gefahren”. *Rhetorica* 6(1): 7-19, <https://doi.org/10.1525/rh.1988.6.1.7>.
- Collingwood, Robin G.** 1938. *The Principles of Art*, London: Oxford University Press.
- Cornificius, Quintus.** 2019. *Rhetorica ad Herennium*, tł., kom. Jakub Z. Lichański, *Forum Artis Rhetoricae* (57)2: 5-160.
- Curtius, Robert Ernst.** 1997. *Literatura europejska i średniowiecze łacińskie*, tł. Andrzej Borowski, wyd. 2, Kraków: TAIWPN Universitas.
- Didachè.** *Nauka dwunastu Apostołów*. 2025. wydanie dwujęzyczne; tł. pol. Kamil Mańka, Wrocław: Aetos Media sp. z o.o.
- Dücker, Burkhardt.** 1998. *Kultur. W: Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, red. Gregor Kalivoda, Lavinia Keinath, Franz-Huber Robling, Thomas Zinsmaier, t. 4, col. 1384-1420, Tübingen, Berlin-Boston: de Gruyter.
- Dziekoński, Tomasz.** 2023. „Rozprawa obejmująca ogólny rys historii retoryki w Polsce” [reprint]. *Forum Artis Rhetoricae* 2: 33-90.
- Emrich, Bertold.** 1977. „Topika i topoi”. *Pamiętnik Literacki* 68(1): 235-263.
- Feynman, Richard P.** 2022. *Sześć łatwych kawałków. Podstawy fizyki wyjaśnione przez jej najbliższego nauczyciela*, tł. Jeremi Ochab, Warszawa: Znak Literanova.
- Filodemos.** 2002. *O muzyce. O utworach poetyckich. Epigramy*, wstęp, tł., oprac. Krystyna Bartol, Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Foss, Sonja K.** 1989. „Rhetorical Criticism As the Asking of Question”. *Communication Education* 38: 191-196.
- Fumaroli, Marc** (red.). 1999. *Histoire de la rhétorique dans l’Europe moderne: 1450-1950*, Paris: PUF.
- Götttert, Karl-Heinz.** 1991. *Einführung in die Rhetorik*, München: W. Fink.
- Horner, Winifred B.** (red.). 1990. *The Present State of Scholarship in Historical and Contemporary Rhetoric*, Columbia: University of Missouri Press.
- Ingarden, Roman.** 1960. *O dziele literackim*, tł. Maria Turowicz, Warszawa: PWN.
- Jost, Walter i Wendy Olmsted** (red.). 2012. *Retoryka i krytyka retoryczna. Kompendium retoryczne*. 2012. red. wyd. pol. Jakub Z. Lichański, tł. zbiorowe, Warszawa: ŁośGraf.
- Kant, Immanuel.** 1953. *Uzasadnienie metafizyki moralności*, tł. Młcisław Wartenberg, Warszawa: PWN.
- Korbut, Gabriel.** 1924. *Wstęp do literatury polskiej: zarys metodyki badania literatury*, Warszawa: Wyd. Kasa im. J. Mianowskiego.
- Kurkowska, Hanna i Adam Weinsberg** (red.) 1979. *Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*, Warszawa: PWN.
- Lalande, André.** 1972. *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris: PUF.
- Lichański, Jakub Z.** 2007. *Retoryka: Historia – Teoria – Praktyka*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Lichański, Jakub Z.** 2008. *Retoryka i poetyka: siostry czy rywalki? Komentarz do rozdziału XIX 1456a35-1456b15 „Poetyki” Arystotelesa*. W: *Od poetyki do hermeneutyki literaturoznawczej. Prace ofiarowane Profesorowi Adamowi Kulawikowi w 70. rocznicę urodzin*, 247-256. Kraków: Wydawnictwo Antykwa.
- Lichański, Jakub Z.** 2017a. *Filologia – Filozofia – Retoryka. Wprowadzenie do badań (nie) tylko literatury popularnej*, Warszawa: DiG.

- Lichański, Jakub Z.** 2017b. *W poszukiwaniu najlepszej formy komunikacji, czyli dlaczego wciąż jest nam potrzebna retoryka*. Kraków: Collegium Columbinum.
- Lichański, Jakub Z.** 2018. *Nietzsche i retoryka – niezrealizowany projekt*. W: *Antyk i współczesność. Recepcja filozofii starożytnej w myśli współczesnej. Od czasów Nietzschego do początków XXI wieku*, red. Cyprian Mielczarski, 81-105. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Lichański, Jakub Z.** 2025. „Philology and its Status (in in the Context of Other Sciences)”. *International Journal of Social Science and Human Research* (08)06: 3987-3997. <https://doi.org/10.47191/ijsshr/v8-i6-08>.
- Loneragan, Bernard, J.F.** 1976. *Metoda w teologii*, tł. Andrzej Bronk. Warszawa: IW PAX.
- Mantzavinos, Chris.** 2005. *Naturalistic Hermeneutics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mesoudi, Alex.** 2011. *Cultural Evolution: How Darwinian Theory Can Explain Human Culture and Synthesize the Social Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mesoudi, Alex.** 2011a. „Culture and the Darwinian Renaissance in the Social Sciences and Humanities”. *Journal of Evolutionary Psychology*: 1-16.
- Mielczarski, Cyprian** (red.). 2017. *Retoryka klasyczna i retoryka współczesna. Pola i perspektywy badań*. Warszawa: Wydawnictwo Nauk Sub Lupa.
- Mielczarski, Cyprian** (red.). 2018. *Antyk i współczesność. Recepcja filozofii starożytnej w myśli współczesnej. Od czasów Nietzschego do początków XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Ostheeren, Klaus, Kalivoda, Gregor, Ranieri, Filippo, von Rosen, Valeska, Danuser, Hermann, Jordan, Stefan i Martin Gessmann.** 2009. *Topos*. W: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, red. Gert Ueding, Gregor Kalivoda, t. 9, c. 630-724.
- Philodemus.** 2006. *On Rhetoric: Books 1 and 2*, wyd., przeł., oprac. Clive Chandler. New York, London: Routledge.
- Platon.** 1990. *Państwo*, tł. opr., wstęp Władysław Witwicki, t. 1-2. Warszawa: Wyd. AKME.
- Quintilianus Marcus Fabius.** 1971. *Institutiones oratoriae*, wyd. Ludwig Radermacher, t. 1-2. Leipzig: Teubner.
- Roždestvenskij, Jurij W.** 1979. *Vvedenije v obščazu filologii*. Moskva: Wyszaja Szkoła.
- Senegačnik, Branko.** 2021. „August Boeckh, klasični filolog in hermenevtik”. *Primerjalna Književnost* 2: 103-125, <https://doi.org/10.3986/pkn.v44.i2.07>.
- Skwarczyńska, Stefania.** 1948. *Systematyka głównych kierunków w badaniach literackich*, t. I. Łódź: ŁTN.
- Skwarczyńska, Stefania.** 1954. *Wstęp do nauki o literaturze*, t. 2. Warszawa: IW PAZ.
- Spengel, Leonhard von.** 1863. „Die Definition und Eintheilung der Rhetorik bei den Alten”. *Rheinisches Museum für Philologie* 18: 481-526.
- Stein, Edyta (św. Teresa Benedykta od Krzyża).** 2016. *Filozofia psychologii i humanistyki, wstęp*, opr. Beate Beckamn-Zöllner, tł. Piotr Janik SJ, Marcin Baran SJ, Jolanta Gaca. Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych.
- Strecker, Ivo.** 1998. *Kulturantropologie*. W: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, red. Gregor Kalivoda, Lavinia Keinath, Franz-Huber Robling, Thomas Zinsmaier, t. 4, c. 1421-1439. Tübingen, Berlin-Boston: de Gruyter.
- Szacki, Jerzy.** 1971. *Tradycja. Przegląd problematyki*. Warszawa: PWN.
- Tardif, Guillaume.** 1474-1475. *Rhetoricae artis ac oratoriae facultatis compendium*, Paris: Atelier du Souffle Vert.
- Turner, James.** 2014 *Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities*. Princeton: Princeton University Press.

- Volkman, Richard Emil.** 1874. *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt.* Leipzig: Teubner.
- Volkman, Richard Emil.** 1993. *Wprowadzenie do retoryki Greków i Rzymian*, przeł. Lech Bobiatyński, oprac. Helena Cichocka, Jakub Z. Lichański. Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Wagner, Tim.** 2009. *Topik.* W: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, red. Gert Ueding, Gregor Kalivoda, t. 9, c. 605-626. Berlin: De Gruyter.
- Zawadowski, Leon.** 1966. *Lingwistyczna teoria języka.* Warszawa PWN.